

UDK: 811.512.133

**TOPONIMIKA TIZIMIDA “SUV” KOMPONENTLI BIRLIKЛАRNING
LEKSIK-SEMANTIK VA KOGNITIV TAHLILI****Mo‘minova Ma’suma G‘olib qizi – katta o‘qituvchi**masumamominova0409@gmail.com*Shahrisabz davlat pedagogika instituti***ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ И КOGNИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ЕДИНИЦ
С КОМПОНЕНТОМ «ВОДА» В СИСТЕМЕ ТОПОНИМИКИ****Муминова Масума Голибовна – старший преподаватель***Шахрисабзский государственный педагогический институт***LEXICAL-SEMANTIC AND COGNITIVE ANALYSIS OF UNITS WITH THE
“WATER” COMPONENT IN THE TOPONYMIC SYSTEM****Muminova Masuma Golibovna – senior teacher***Shakhrisabz State Pedagogical institute*

Tayanch so‘zlar: toponimika, gidronim, “suv” komponenti, semantik xususiyat, onomastika, nominatsiya, leksik-semantik tahlil, lingvokognitologiya, joy nomlari, derivatsiya, gidrografik manzara, lingvistik model.

Rezyume. Mazkur maqola toponimika tizimidagi “suv” komponenti ishtirokida shakllangan joy nomlarining leksik-semantik va kognitiv xususiyatlarini tadqiq etishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda ushbu komponentning onomastik birliklar tarkibida tutgan o‘rni, uning nominatsiyadagi funksional vazifalari va ma’no ko‘lamlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Muallif tomonidan “suv” leksemasining rang, sifat, harakat va hajm kabi semantik kategoriyalar bilan birikishi natijasida hosil bo‘ladigan toponimik modellar tasniflanadi. Shuningdek, maqolada gidronimlarning shakllanishida insonning geografik obyektlarni idrok etish usullari va tilning nomlash qonuniyatlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik yoritib beriladi. Ishning xulosalari toponimlarning semantik derivatsiyasini hamda hududiy nomlar tizimidagi konseptual ahamiyatini aniqlashga xizmat qiladi.

Ключевые слова: топонимика, гидроним, компонент “сув/вода”, семантическая особенность, ономастика, номинация, лексико-семантический анализ, лингвокогнитология, географические названия.

Резюме. Данная статья посвящена исследованию лексико-семантических и когнитивных особенностей топонимов, сформированных с участием компонента “сув” (вода) в системе топонимики. В исследовании научно анализируется роль данного компонента в составе ономастических единиц, его функциональные задачи в номинации и семантические диапазоны. Автор классифицирует топонимические модели, возникающие в результате сочетания лексемы “сув” с такими семантическими категориями, как цвет, качество, движение и объем. Также в статье освещается взаимосвязь между способами восприятия человеком географических объектов и закономерностями номинации в языке при формировании гидронимов. Выводы работы служат определению семантической деривации топонимов и их концептуальной значимости в системе территориальных названий.

Key words: toponymy, hydronym, “suv” component, semantic feature, onomastics, nomination, lexical-semantic analysis, linguocognitology, place names.

Summary. This article is devoted to the study of the lexical-semantic and cognitive characteristics of place names formed with the component “suv/water” within the toponymic system. The research provides a scientific analysis of this component's role in onomastic units, its functional tasks in nomination, and its semantic scope. The author classifies toponymic models resulting from the combination of the lexeme “suv” with semantic categories such as color, quality, movement, and volume. Additionally, the article highlights the interaction between human perception of geographical objects and linguistic nomination patterns in the formation of hydronyms. The findings of the study contribute to determining the semantic derivation of toponyms and their conceptual significance within the system of regional names.

Kirish. Toponimika tizimida gidrokomponentli birliklarning tadqiqi til va tabiat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni lisoniy jihatdan asoslab beradi. Insoniyat tarixida suv hayot manbayi va markaziy substansiya bo‘lganligi sababli, joy nomlarini shakllantirishda “suv” leksemasi eng faol nominativ birliklardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu komponent ishtirokidagi toponimlar shunchaki geografik obyektning nomini emas, balki o‘sha hududning gidrografik, fizik-kimyoviy va funksional xususiyatlarini til vositasida kodlashtirilgan ko‘rinishidir.

“Suv” komponentli joy nomlarining semantik strukturasi tahlil qilinganda, ularning shakllanishida insonning kognitiv idroki asosiy o‘rin tutishi namoyon bo‘ladi. Nominatsiya jarayonida kuzatuvchi suvning rangi, ta‘mi, harorati, oqish tezligi yoki manbasining kelib chiqishiga qarab, unga turlicha lisoniy tavsif beradi. Bu

jarayon tilshunoslikda differensial belgilar asosida nomlash tamoyili deb yuritiladi. Masalan, “suv” leksemasi tarkibida rang bildiruvchi birliklar bilan kelganda, bu rang har doim ham vizual ko‘rinishni anglatmaydi, balki suvning chuqurligi, tubining holati yoki oqimning shaffoflik darajasi kabi yashirin semantik ma’nolarni tashiydi.

Shuningdek, sifat bildiruvchi komponentlar bilan birikkan “suv” birligi hududning xo‘jalik va iste’mol uchun yaroqlilik darajasini ko‘rsatadi. Suvning minerallashuv darajasi, uning ichishga yaroqliligi yoki tarkibidagi tabiiy moddalarning mavjudligi nominatsiyalash asosi bo‘lib xizmat qilgan. Bu kabi nomlar tizimi xalqning asrlar davomida to‘plagan geografik va ekologik tajribasining lisoniy in’ikosidir.

Gidronimlar tarkibidagi “suv” komponenti dinamik va statik holatlarni ham ifodalaydi. Suvning shiddatli oqishi,

uning shovqini yoki, aksincha, sokin va turg'un holati turli leksik-semantik modellar orqali nomlarda muhrlangan. Bu esa toponimik tizimning nafaqat statik nomlar majmuyi, balki atrof-muhitning fizik xususiyatlarini aniq aks ettiruvchi murakkab informatsion tizim ekanligini tasdiqlaydi. Binobarin, "suv" komponentli joy nomlarini semantik jihatdan tadqiq etish, tilning nominativ imkoniyatlarini va xalqning olamni anglash modelini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Materiallar va metodlar. Ushbu tadqiqotning manba bazasini shakllantirishda filologik, geografik va tarixiy xarakterdagi fundamental asarlar hamda zamonaviy publitsistik nashrlarning o'zaro integratsiyasiga tayanildi. "suv" komponentli joy nomlarining lingvistik tabiatini ochib berishda o'zbek toponimika maktabining asoschilari hisoblangan H.Hasanovning "O'rta Osiyo joy nomlari" [2] hamda S.Qorayevning "Toponimika" [7] va "Geografik nomlar ma'nosi" [6] kabi asarlari asosiy ilmiy material bo'lib xizmat qildi. Ushbu tadqiqotlarda joy nomlarining shakllanish qonuniyatlari va ularning tabiiy-geografik sharoit bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslangan bo'lib, ular maqolaning nazariy poydevorini tashkil etadi. Shuningdek, T.Nafasov [3] va Z.Do'simov [1] kabi olimlarning hududiy toponimiyaga oid izlanishlari gidronimlarning lisoniy va hududiy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish imkonini berdi.

Leksikografik manbalar sifatida besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" [5], "O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati" [4] hamda Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" [8] asari qiyosiy material sifatida jalb etildi. Ayniqsa, tarixiy-etimologik lug'atlar yordamida "suv" leksemasining qadimiy turkiy tillardagi semantik transformatsiyasi va uning joy nomlari tarkibida turg'unlashish jarayonlari kuzatildi. Ilmiy manbalar bilan bir qatorda, turli yillarda nashr etilgan geografik atlaslar, joy nomlari ko'rsatkichlari va o'lkashunoslikka oid publitsistik nashrlar ham tahlilga tortildi. Bunday manbalar joy nomlarining xalq orasidagi jonli talqinini va ularning mikrotoponimik xususiyatlarini o'rganishda boy etnografik material taqdim etdi.

Tadqiqot jarayonida "suv" komponentli toponimlarning semantik xususiyatlarini yoritish uchun bir qator ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi. Xususan, deskriptiv metod yordamida toponimlarning leksik-semantik tarkibi tizimli bayon qilingan bo'lsa, lingvokognitiv tahlil orqali insonning geografik obyektlarni nomlashdagi kognitiv modellari aniqlandi. Shuningdek, komponent tahlil usuli "suv" leksemasi bilan birikib kelgan sifatlovchi birliklarning o'zaro ma'no munosabatlarini ochishga xizmat qildi. Etimologik tahlil esa nomlarning kelib chiqish asoslarini va vaqt o'tishi bilan yuz bergan ma'no ko'chishlarini tadqiq etish imkonini berdi. Ushbu metodologik yondashuvlar majmuyi tadqiqotning obyektivligi va ilmiy asoslilikini ta'minlashga qaratilgan.

Natijalar va muhokama. O'zbek toponimikasida "suv" komponenti bilan bog'liq eng fundamental va keng tarqalgan model rang ko'rsatkichlari asosida shakllangan. Biroq bu yerda "oq" va "qora" leksemalari oddiy vizual rangni emas, balki chuqur gidrologik va kognitiv ma'nolarni ifodalaydi. H.Hasanovning "O'rta Osiyo joy nomlari" (1965) asarida ko'rsatilishicha, "Oqsuv" nomi, asosan, baland tog'lardagi muzliklardan boshlanuvchi daryolarga nisbatan qo'llaniladi [2:65].

Bu yerda "oq" komponentining semantik yukini quyidagicha tahlil qilish mumkin: birinchidan, suvning shiddatli oqimi natijasida hosil bo'ladigan ko'piklar vizual oqlikni yaratadi; ikkinchidan, bu suvning tarkibida loyqa cho'kindilarning yo'qligi, ya'ni "poklik" va "tiniqlik" tushunchasi kognitiv model sifatida olingan. S.Qorayev (1978) ta'kidlaganidek, bunday suvlar odatda "muz suvi" hisoblanib, iste'mol uchun eng yuqori sifatli manba sanalgan [6:121].

Aksincha, "Qorasuv" gidronimi mutlaqo boshqa semantik maydonni qamrab oladi. Bu nomdagi "qora" so'zi suvning rangini emas, balki uning manbasini anglatadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (2006) ma'lumotlariga ko'ra, "qora" leksemasining bir ma'nosi "yer, tuproq" bilan bog'liq. Demak, "Qorasuv" – bu yer ostidan, qum yoki tuproq qatlamlari orasidan sizib chiquvchi buloq suvidir [5:389]. Bunday suvlarning tubi qorong'u ko'ringani yoki o'simliklar bilan qoplangani uchun xalq uni "qora" deb atagan. Kognitiv jihatdan bu model "muzlik suvi" (oq) va "yer suvi" (qora) o'rtasidagi farqlanishni ko'rsatadi. Shuningdek, "Qorasuv"ning qishda muzlamasligi uning "iliq" va "barqaror" ekanligini anglatuvchi yashirin semantikaga ham ega.

Toponimik tizimda "suv" komponentining sifat bildiruvchi so'zlar bilan birikishi hududning ekologik va xo'jalik holatini tavsiflaydi. T.Nafasov (1988) tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, "Achchiqsuv" va "Sho'rsuv" kabi nomlar faqat ta'mni bildirmaydi. Bu yerda "achchiq" komponenti suv tarkibidagi magniy, natriy yoki sulfat tuzlarining ko'pligiga ishoradir [3:134].

Bunday nomlarning shakllanishi xalqning "sinov-tajriba" usulidagi kognitiv faoliyati natijasidir. Inson ma'lum bir hududdagi suvni iste'mol qilish jarayonida uning xususiyatini aniqlaydi va bu xususiyat vaqt o'tishi bilan joyning nomiga aylanadi. Masalan, "Moylisuv" (yoki *Maylisu*) gidronimi semantikasida suv yuzasidagi yog'simon parda tushunchasi yotadi. Z.Do'simov (1985) bu kabi nomlarni tahlil qilar ekan, ularning zamirida qadimiy geologik bilimlar yashirin ekanligini, ya'ni bunday joylarda tabiiy ravishda yer yuzasiga chiqib qolgan neft yoki bitum qatlamlari mavjudligini ilmiy isbotlagan [1:144]. Bu yerda "suv" komponenti asosiy substansiya bo'lsa, "moyli" so'zi uning differensial (farqlovchi) belgisidir.

"Suv" komponentli joy nomlarining yana bir muhim qatlami suvning oqish tezligi va shovqini bilan bog'liqdir. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" (1960) asaridagi qadimiy turkiy qatlamlarni tahlil qilsak, suvning "hayqirishi" yoki "to'palang qilishi" uning harakat darajasini belgilagan [8:290].

Masalan, "To'palangsuv" nomida "to'palang" so'zi "shiddat, tartibsizlik, kuchli to'lqin" konseptlarini birlashtiradi. Bu nom berilgan obyekt odatda tog'dan katta bosim bilan tushuvchi, tubidagi toshlarni surib keluvchi daryodir. Kognitiv jihatdan inson suvning ovozi (shovqinini) uning fe'l-atvoriga qiyoslaydi. Shuningdek, "Tiniqsuv" yoki "Loyqasuv" kabi modellar suvning optik holatini tavsiflab, u yerdagi suvdan qanday maqsadda (sug'orish yoki ichish) foydalanish mumkinligini lisoniy jihatdan belgilab beradi.

Ba'zi hollarda "suv" komponenti muqaddaslik tushunchasi bilan bog'lanadi. "Avliyosuv" yoki "Xo'jasuv" kabi toponimlar tarkibidagi "suv" shunchaki kimyoviy birikma emas, balki shifobaxsh, ilohiy kuchga ega bo'lgan

“tiriklik suvi” (Ab-i hayot) konseptining davomidir [4:32]. Bu yerda semantik ko‘lam geografik doiradan chiqib, ontologik darajaga ko‘tariladi. Xalq bunday manbalarni toponimik jihatdan alohida ajratib ko‘rsatish orqali ularni muhofaza qilish va e‘zozlash tizimini yaratgan.

Demak, “suv” komponentli joy nomlarining semantik strukturalari quyidagi iyerarxik tizimdan iborat:

- Hidrologik daraja: Suvning manbayi (muzlik, buloq, yer osti).

- Fizik daraja: Rangi, harorati, shaffofligi.

- Kimyoviy daraja: Ta‘mi, tarkibidagi tuzlar va minerallar.

- Kognitiv daraja: Insonning ushbu obyektga nisbatan munosabati va uni hayotiy tajribasidagi o‘rni.

Toponimika tizimida “suv” komponenti bilan birikkan “oq” va “qora” leksemalari shunchaki rang bildirmasdan, balki dunyoning lisoniy manzarasida olamni qarama-qarshiliklar (dualizm) asosida anglash modelini namoyon etadi. H.Hasanov va S.Qorayev tadqiqotlarida qayd etilganidek, bu nomlar suvning fizik holati bilan birga, uning “yashash tarzi”ni ham ifodalaydi.

“Oqsuv”: Kognitiv jihatdan “oq” – bu poklik, balandlik va shiddat ramzi. Muzliklardan erib tushuvchi suvlar o‘z yo‘lida toshlarga urilib ko‘piklangani sababli, inson ongida “oq” rangli substansiya sifatida muhrlangan. G‘arb toponimikasida (masalan, ingliz tilidagi *White River*) ham bu termin ko‘pincha tez oqar, shaffof va tubi toshloq daryolarga nisbatan qo‘llaniladi. Sharq falsafasida esa “oq” rang muqaddaslik va hayotbaxshlik bilan bog‘lanib, “Oqsuv” gidronimi hududning “tiriklik manbayi” ekanligiga ishora qiladi [6:165].

“Qorasuv”: Bu gidronimning semantikasi ancha murakkab. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (2006) ma‘lumotlariga tayanib tahlil qilsak, “qora” so‘zining etnik-madaniy ma‘nolari “yer”, “oddiy”, “tub” tushunchalari bilan tutashadi [5:389]. “Qorasuv” – bu yer bag‘ridan, qum va tuproq qatlamlari orasidan o‘z yo‘lini topib chiquvchi, ya‘ni “yerning qon tomiri” hisoblangan suvdur. Uning kognitiv modeli “Oqsuv”ga nisbatan barqarorlik va sokinlikni ifodalaydi. Chunki bunday suvlar odatda loyqa bo‘lmaydi, lekin tubidagi qora cho‘kindilar yoki chuqurlik sababli vizual “qoralik” hosil qiladi [6:198].

Sharq va G‘arb qiyosida “Suv” komponentli nomlarning ranglar orqali differensiallashuvi faqat turkiy tillarga xos emas. Masalan, rus toponimikasidagi *Belaya reka* (Oq daryo) va *Chernaya reka* (Qora daryo) terminlari ham aynan suvning manbayiga ko‘ra farqlanadi.

Biroq o‘zbek toponimiyasida “Qorasuv” semantikasida yana bir muhim kognitiv belgi bor: harorat. Xalq tajribasiga ko‘ra, “Qorasuv” yer ostidan chiqqani uchun qishda muzlamaydi, yozda esa sovuq bo‘ladi. Bu gidrologik fakt til

birlikiga ko‘chib, “qora” komponentining “iliq/muzlamaydigan” degan yashirin (konnotativ) ma‘nosini shakllantirgan. Mahmud Koshg‘ariy (1960) asarlaridagi ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, qadimgi turklarda “qora” so‘zi “kuchli”, “ulkan” va “asosiy” ma‘nolarini ham anglatgan [8:190], demak, “Qorasuv” bu – asosiy hayotiy suv zaxirasi deganidir.

“Suv” komponentining metaforik va derivatsion imkoniyatlari Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “suv” komponenti joy nomlari tarkibida faqat substansiyaning emas, balki yo‘nalish va masofani ham belgilaydi. T.Nafasov (1988) tahlil qilgan “Boshsuv” va “Oyoqsuv” kabi gidronimlar bunga yorqin misoldir.

“Boshsuv” – inson tanasi (bosh) metaforasi orqali suv manbayining boshlanish nuqtasi, ya‘ni magistral kanalning yuqori qismini anglatadi [3:43].

“Oyoqsuv” – irrigatsiya tizimining eng quyi, “nihoyasi” hisoblangan nuqtasini bildiradi [3:167].

Bu yerda inson o‘z tanasining a‘zolarini geografik obyektlarga (suvga) proeksiya qiladi (antropotsentrizm). Bu kognitiv jarayon natijasida joy nomi nafaqat lokatsiyani, balki suvning taqsimlanish iyerarxiasini ham ko‘rsatadi.

Suvning fizik holati va “shovqin” semantikasi “Suv” komponenti ishtirokidagi nomlarning yana bir katta guruhi akustik (tovush) belgilarga tayanadi. Z.Do‘simov (1985) tadqiqotlarida qayd etilishicha, suvning oqishidagi ovoz inson ongida turli lisoniy shakllarni yaratadi [1:68]. Masalan, daryo yoki soyning toshloq tubidan o‘tayotganidagi “gudurlash” ovozi natijasida shakllangan nomlar suvning “fe‘l-atvori”ni tavsiflaydi. Bu yerda “suv” komponenti unga qo‘shilgan onomatopeik (tovushga taqlid) so‘z bilan birikib, ob‘ektning dinamik manzarasini yaratadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek toponimika tizimida “suv” komponentli joy nomlari bir necha semantik qatlamlardan tashkil topgan murakkab lingvistik konstruksiyadir. Ushbu nomlar tizimi shunchaki geografik ob‘ektlarni farqlash uchun emas, balki xalqning ko‘p asrlik gidrologik tajribasini, ekologik bilimlarini va dunyoni kognitiv anglash usullarini saqlash uchun xizmat qiladi.

“Oqsuv”, “Qorasuv”, “Achchiqsuv”, “Boshsuv” kabi birliklar tahlili shuni isbotlaydiki, “suv” leksemasi nominatsiyada rang, sifat, harorat, manba va masofa kabi ko‘plab semantik ko‘rsatkichlarni o‘ziga biriktira oladi. Bu esa o‘zbek tili toponimiyasining naqadar boy va mantiqiy asoslangan ekanligidan dalolat beradi. Kelgusida ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni raqamli toponimika va lingvogeografik xaritalash usullari bilan boyitish, hududiy gidronimlar tizimining yanada chuqur qirralarini ochishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Do‘simov Z. Xorazm toponimlarining lisoniy tahlili. – Toshkent: «Fan», 1985.
2. Hasanov H. O‘rta Osiyo joy nomlari. – Toshkent: «O‘zbekiston», 1965.
3. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: «Fan», 1988.
4. O‘zbek tili toponimlarining o‘quv izohli lug‘ati. – Toshkent: «Fan», 2006.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
6. Qorayev S. Geografik nomlar ma‘nosi. – Toshkent: «O‘zbekiston», 1978.
7. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.
8. Qoshg‘ariy M. Devonlu lug‘otit-turk (Tarjimon S. Mutallibov). – Toshkent: «Fan», 1960-1963.